

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG ELSŐ ÉVTIZEDEI: CÉLOK ÉS NEMZETKÖZI KAPCSOLÓDÁSOK

GYURIS FERENC – GYŐRI RÓBERT

THE EARLY DECADES OF THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY:
GOALS AND INTERNATIONAL LINKS

Abstract

In many European countries, geography was regarded as an important ‘imperial science’ in the late 19th century, and influential geographical societies contributed to the empire-building efforts. The Hungarian Geographical Society, however, was more connected to a nation-building mission in the decades after its foundation (1872), and seeking recognition of Hungary among the European nations had always been a priority of the society. Imperial thinking became more prevalent around the turn of the century, but even then, Hungarian geographers emphasised the special Hungarian interests that were different from the geopolitical aims of the Austrian part of the Austro-Hungarian Empire. This paper examines the Hungarian Geographical Society in international comparative context. The Hungarian society belonged to the middle-sized geographical societies in terms of its membership, income, and financial reliance on state subsidies, which corresponded the semi-peripheral position of Hungary.

Keywords: Austria-Hungary, geographical societies, geography and empire, nation-building

Bevezetés

A XIX. században Kelet-Közép-Európában a kibontakozó nemzeti mozgalmak a különböző művészeti ágak, a nemzeti irodalom, a nemzeti zene, a festészet felvirágzása mellett azoknak a tudományos vállalkozásoknak a gyarapodását is elősegítették, amelyek hozzájárultak a nemzeti identitás megerősítéséhez. A nemzeti történelmi narratíva megteremtése, a haza földrajzának bemutatása, a nép, a parasztság kultúrájának felfedezése a legfontosabb tudományos törekvések közé tartozott. Kelet-Közép-Európa népeinek többsége birodalmak keretei között élt ez idő tájt, és a saját nemzetállam megteremtése sokáig beteljesítetlen álom maradt. Számukra a kultúra és a tudomány szférája viszont lehetőséget biztosított a nemzeti érzelmek megélésére. A nemzeti és a birodalmi keretek tartós egymás mellett élése, a nemzeti és birodalmi érdekek közti feszültségek a földrajztudomány intézményesülésének dinamikáját is meghatározták a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia területén.

Magyarországon a nemzeti ébredés első jelei a XVIII. század végén mutatkoztak, és a nemzeti törekvések a XIX. század első felében, a reformkorban erősödtek meg. Az ország az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során tett sikertelen kísérletet a Habsburg Birodalomból való kiszakadásra. A vesztes háborút fokozott Habsburg-elynyomás és a Birodalom Magyarország számára előnytelen átszervezése követte. A neoabszolutizmus kora azonban csak erősítette a passzív nemzeti ellenállást, és tovább növelte a nemzeti identitást ápoló tudományok szerepét. A Birodalom két fele közti megbékélést az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés hozta el: az Osztrák–Magyar Monarchia új államszervezetében Magyarország a belső ügyekben, így az oktatás- és kultúrpolitikában széles önállóságot élvezett. Ez teremtette meg a lehetőséget a magyar földrajztudomány intézményesülésére, közoktatási szerepének bővülésére, felsőoktatási pozíciójának kiépülésére. Az 1870-es években a hazai geográfia nemzetépítő feladatai kerültek előtérbe, „a birodalom föld-

rajza” másodlagos maradt. Az 1880-as, 1890-es évektől kezdve azonban már egyre több geográfus foglalkozott nagyhatalmi, geopolitikai kérdésekkel, és a közös birodalmon belüli magyar érdekek megjelenítésével.

Tanulmányunkban egyrészt azt mutatjuk be, hogyan érhető tetten a Magyar Földrajzi Társaság megszületésénél a nemzeti identitás megerősítésének szándéka, és hogyan jelent meg később a birodalomépítés gondolata. Másrészt nemzetközi perspektívában is elhelyezzük a Magyar Földrajzi Társaságot. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül és tágabb nemzetközi összehasonlításban is vizsgáljuk tagsága méretét és szerkezetét, pénzügyi forrásait, az állam anyagi befolyását – részben olyan adatok felhasználásával, amelyek elemzésére a hazai szakirodalomban korábban nem került sor.

A magyar földrajz az intézményesülés útján: a Magyar Földrajzi Társaság megalakulása és a nemzetépítés szolgálata

A geográfia tudományos társaságainak megalapítása az 1820-as években vette kezdetét. A sort a Párizsi Földrajzi Társaság nyitotta 1821-ben, majd a berlini folytatta 1828-ban, a londoni brit Királyi Földrajzi Társaság pedig 1830-ban jött létre. A 19. század derekán, 1856-ban Bécsben is földrajzi társaság létesült, amely később az Osztrák Földrajzi Társaság nevet kapta. A folyamat az 1870-es évektől még erősebb lendületet vett. Ebben egyaránt szerepet játszott a gyarmatosítás új, afrikai hulláma, az Európa-szerte erősödő nemzetállami gondolkodás és honismereti nevelés, valamint az 1870–1871-es porosz–francia háború, ahol a porosz fél elsöprő sikerét francia részről is sokan a poroszországi földrajzoktatás és így a porosz katonák térképolvasási képességének magasabb színvonalával magyarázták (HEFFERNAN, M. 2009). A 19. század utolsó évtizedeiben már gombamód szaporodtak a földrajzi társaságok, számuk 1900-ra meghaladta a 120-at. Csak Németországban közel húsz új társaság jött létre a századvégen, Franciaországban pedig közel harminc társaság működött a századfordulón (HEFFERNAN, M. 2011; KOLLM, G. 1909; WARDENGA, U. 2019; GEORG, M. – WARDENGA, U. 2020).

Magyarországon csak az Ausztriával történő 1867-es kiegyezést követően került szóba egy önálló magyarországi társaság életre hívása. A kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchiában a belső önigazgatását visszanyerő Magyarország oktatás- és kultúrpolitikája kiemelt figyelemmel fordult a földrajz felé. Az intézményesülés legelső lépései a középiskolai, majd a felsőfokú oktatásban történtek meg. Az 1850-es, 1860-as években a középiskolákban a földrajz nem jelent meg önállóan, hanem a történelemmel alkotott közös tantárgyat. Az 1868-as tanterv viszont a hatosztályos főgimnázium minden osztályában kötelezővé tette a heti két földrajzórát (FODOR F. 2006). A középiskolai oktatás átszervezésével párhuzamosan került sor az egyetemi oktatás reformjára: a pesti Bölcsészettudományi Kar 9 új tanszék – köztük a földrajzi tanszék – felállítására tett javaslatot (SZABÓ J. 1980). Az „egyetemes és összehasonlító földrajz” tanszékének élére 1870. július 19-én nevezték ki professzornak HUNFALVY JÁNOST (FODOR F. 2006). Ugyanebben az időszakban nyert polgárjogot a geográfia az Osztrák–Magyar Monarchia valamennyi tudományegyetemén. Korábban csak a Bécsi Egyetemen működött földrajzi tanszék (1851-ben Friedrich SIMONY kinevezésével alapították meg a bécsi katedrát), majd a kiegyezést követő két évtizedben nyílt meg a kolozsvári, a grazi, az innsbrucki, a prágai, a krakkói, a lemergi, a csernovici és a zágrábi földrajztanszék (HILBERT B. 2019, p. 226).

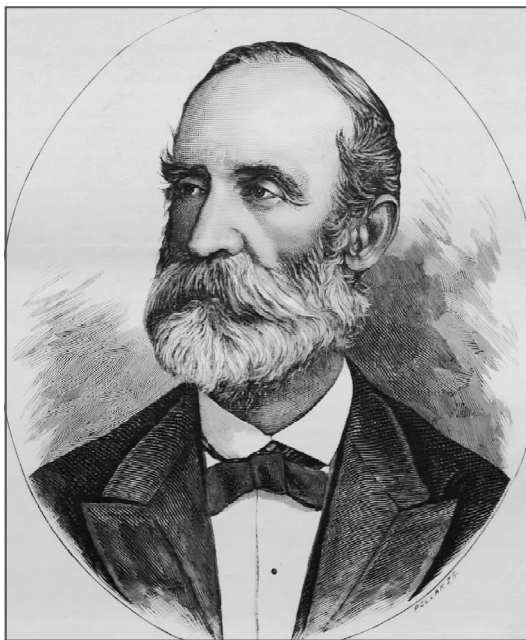
Ami a Magyar Földrajzi Társaságot illeti, ennek megszervezését, fő célkitűzéseit érdemes összehasonlítani a 1856-ban alapított bécsi Császári–Királyi Földrajzi Társaság (*Kaiserlich-Königliche Geographische Gesellschaft*), ma használatos nevén az Osztrák

Földrajzi Társaság (*Österreichische Geographische Gesellschaft*) céljaival. A bécsi társaság egyike volt a császárvárosban alapított birodalmi látókörű tudományos társaságoknak, amelyek a tudományos élet nemzetek fölött átívelő, az Osztrák Császárság teljes területére kiterjedő megszervezésében gondolkodtak. A Bécsi Földrajzi Társaság a Habsburg család mottóját (*Viribus unitis* – Egyesült erővel!) és a birodalmi szimbólumokat folyóiratának címlapján is szerepeltette, és hitet tett a többnemzetiségű államalakulat „egység a sokszínűségben” ideája mellett. Ez az eszme a társaság tagságának és a társaság folyóiratában megjelent cikkek szerzőinek országok/tartományok közötti megoszlásában is tükröződött. 1860-ban a társaság tagjainak 40%-a volt bécsi vagy alsó-ausztriai illetőségű, és nagyjából egyenlő arányt tettek ki a birodalom többi országából-tartományából, illetve külföldről csatlakozó tagok. Beszédés ugyanakkor, hogy a magyarországi részvétel a társaság életében az ország birodalmon belüli súlyához képest szerény volt. A magyarországi (és erdélyi, bánáti) honosságú tagok aránya 1860-ban 7,6%, 1885-ben 5,5%, 1914-ben pedig mindössze 4,2% volt (MATTES, J. 2020).

A birodalmi léptékű földrajzi szervezet nem váltott ki komolyabb magyarországi érdeklődést, hiszen a vesztes szabadságharc után az ausztriai irányítású intézményekben, szervezetekben való részvétel, tisztségvállalás ellentétes volt a magyar tudományos közélet hazafias alapállásával. Amint Magyarország visszanyerte belső önállóságát a kiegyezés után, a magyar tudósok annál szívesebben működtek közre a nemzeti identitás megerősítésében. A magyar földrajztudomány intézményesülésének a geográfia első nemzetközi földrajzi kongresszusán, 1871-ben Antwerpenben szerzett tapasztalatok további lendületet adtak. A konferencián részt vevő néhány magyar tudós szemtanúja volt a tudományterület erősödésének, és komolyan vette a kongresszus határozatát, amely minden országban földrajzi társaságok létrehozására buzdított. Az ő kezdeményezésükre alakult meg 250 taggal a Magyar Földrajzi Társaság 1872. május 12-én (FODOR F. 2006).

A Magyar Földrajzi Társaság vezetői által megfogalmazott célok között kiemelten szerepelt a földrajz népszerűsítése, az új földrajzi felfedezések, kutatási eredmények ismertetése, a földrajz iskolai pozícióinak megerősítése és Magyarország területének kutatása. Különösen ez utóbbi feladat volt sürgető a lázasan megszerveződő magyar földrajz számára. A Kárpát-medence területe nem volt terra incognita korábban sem, a magyar tájakat (különösen a Kárpátok hegyeit) hazai és külföldi utazók, kutatók egyaránt felkeresték. A nemzeti érzelmű tudományos közösség számára viszont fontos volt, hogy a hazai földet magyar szempontok szerint, magyar tudósok mutassák be a bel- és külföldi közvéleménynek. A magyar nyelv, az irodalom, a kultúra és a tudomány ápolására 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia a vesztes szabadságharcot követő évtizedben átfogó földrajzi munkák megírását sürgette, és az akadémia felhívására készítette el az első, részletgazdag, többkötetes művet Magyarország földrajzáról HUNFALVY JÁNOS (1863–1865). A magyar földrajz első számú szaktekintélyeként ő lett a budapesti egyetem első tanszékvezetője és a Magyar Földrajzi Társaság első elnöke (*l. ábra*) (GYURIS F. 2020). HUNFALVY az 1873. év földrajztudományi eredményeiről írt beszámolójában is hangsúlyozta a hazai föld kutatásának szükségességét, nem feledkezve meg az olyan kényes kérdésekről, mint a népesség anyanyelvi, etnikai megoszlásának feltérképezése: „*Hazánk ethnographiai viszonyai földrajzi és tudományos tekintetből éppen nincsenek még földérítve. A külföldi tudósok részint hamis és félszeg vizsgálódásokból következtetnek [...] Kívánatos, hogy hazai tudósok minden előítélet és elfogultság nélkül vessék vizsgálat alá a hazánk népességét alkotó kevert és nem kevert népfajok testi és lelki tulajdonságait ...*” (HUNFALVY J. 1874, pp. 54–55.)

Az ország területének szakszerű kutatása és a kutatási eredmények külföldi népszerűsítése egy újabb cél megvalósulásához is hozzájárulhatott, mégpedig ahhoz, hogy

1. ábra HUNFALVY JÁNOS, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke (1872–1888).

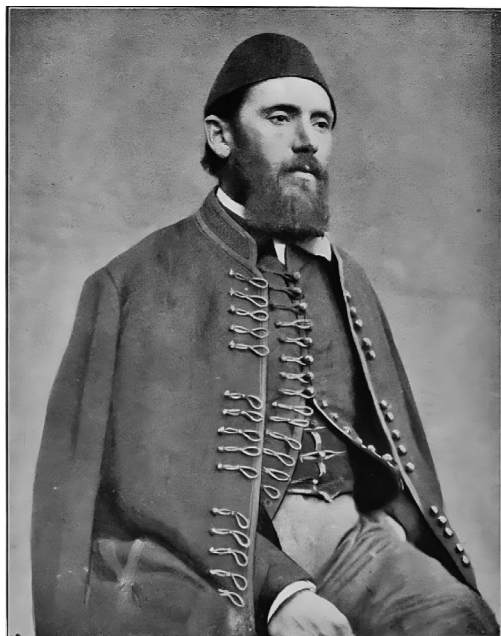
Figure 1 JÁNOS HUNFALVY, President of the HGS (1872–1888).

Forrás/Source: Vasárnapi Újság 35 (1888), p. 813.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/Hunfalvy_J%C3%A1nos_Poll%C3%A1k.jpg

Magyarország „visszakerüljön” Európa és a „civilizált világ” térképére. Az elgondolás az volt, hogy ha a bőkezűen támogatott magyar kultúra és a magyar tudomány eredményei ismertté válnak világszerte, az elősegítheti, hogy a közös birodalom vagy Ausztria mellett a félig önálló Magyarország elismertsége is növekedjen. Az akkoriban Európa-szerte gyorsan intézményesülő, dinamikusan fejlődő földrajztudomány tehát nem hiányozhatott Magyarországról sem. Egyszerűen szólva: ha Európa civilizált országaiban mindenhol művelik a földrajzt, akkor Magyarország sem maradhat hátra. Így fogalmazta meg ezt az igényt VÁMBÉRY ÁRMIN, a pesti egyetemen a keleti nyelvek professzora és egyben a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke (2. ábra): „*És ha most szemügyre vesszük e sokoldalú munkásságot, e fáradhatatlan törekvést, melynek célja a földrajzi tudomány gazdagítása, végre amaz élénk érdeklődést, mellyel a Föld alapos megismerése iránt az egész művelt Európa viseltetik, akkor vajon kérdésbe szabad-e állítanunk, hogy mi magyarok még tovább is érintetlenül maradjunk-e a földrajzért való lelkesedés ezen tüzétől, vajon ölbe tett kezekkel nézzük továbbra is az ápolást és buzgóságot, melyet nyugoti szomszédaink e tudomány körül kifejtének? Nem! Ezt nem akarjuk és nem is akarhatjuk többé!*” (VÁMBÉRY Á. 1873, pp. 21–22.)

A földrajz művelése tehát a nemzet érdekét is szolgálta: ahogy a művelt nyugati közvélemény megismeri a magyar földrajz eredményeit (különösen Magyarország kutatásának eredményeit), úgy fog Magyarország nemzetközi elismertsége is növekedni. Ugyanakkor pedig a magyar geográfusok abban bizhattak, hogy a földrajznak, mint új és modern diszciplínának a pozícióját megszilárdíthatja, ha fontosságát a politikusok is felismerik. Erre nem is kellett sokáig várni. Az 1871-es antwerpeni konferencián HUNFALVY JÁNOS alelnökként képviselte Magyarországot (FODOR F. 2006), az 1875-ös párizsi nemzetközi földrajzi

2. ábra VÁMBÉRY ÁRMIN, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke (1872–1889), elnöke (1889–1890).
Figure 2 ÁRMIN VÁMBÉRY, Vice-President and President of the HGS (1872–1889, 1889–1890).
Forrás/Source: VÁMBÉRY Á. 1905: Küzdelmeim. – Franklin Társulat, Budapest.
<http://mek.oszk.hu/03900/03975/html/>

kongresszusra és kiállításra pedig már komoly magyar delegáció érkezett. A magyar kiállítók nagy sikerrel szerepeltek, és számos díjjal tértek haza (Société de Géographie 1880; DÉCHY M. 1875; HUNFALVY J. 1875). Hunfalvy Párizsban az ötödik, statisztikai tárgyú osztály zsűrijének elnöki pozícióját is betöltötte, ami figyelemre méltó eredmény volt annak fényében, hogy hasonló megtiszteltetésben – még Ausztriát külön számítva is – csak öt másik ország képviselője részesült (Ausztria, Franciaország, Németország, Olaszország és Oroszország). Hunfalvy ráadásul az etnográfiai csoportnak is tagja volt, rajta kívül magyar részről VÁMBÉRY ÁRMIN (1832–1913) kapott hasonló szerepet a földtudományi csoportban (Société de Géographie. 1880). Hunfalvy mindezen túl részt vett az 1873-as bécsi és az 1878-as párizsi világkiállítás bírálóbizottságában. 1877-től alelnökként járult hozzá az egy évvel korábban alapított Nemzetközi Afrika-szövetség magyar osztályának munkájához, levelező tagja volt a berlini, a párizsi és a belga földrajzi társaságnak, a bécsi, antwerpeni, genfi és Buenos Aires-i földrajzi társaság pedig tiszteletbeli tagjának választotta (MÁRKI S. 1889).

A Földrajzi Társaság 1875. évi őszi közgyűlését a magyar kormány, Budapest főváros és számos nemzeti intézmény képviselőinek jelenlétében nyitották meg. TANÁRKY GEDEON (1875), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára a közgyűlést köszöntő beszédében meleg szavakkal gratulált a földrajz sikeréhez, és rámutatott arra a szolgálatra is, amelyet a földrajz az egész nemzetnek tett: „*Mi ezen nemzetekkel [Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Oroszország] versenyre nem kelhetünk, s midőn mégis megjelenni bátorodtunk, tettük ezt azon célból, hogy az úgyszólván első, tisztán tudományos célú világkiállításon jelét adjuk azon törekvésnek, miszerint mi is a cultur nemzetek sorába kívánunk felvétetni. Nem vártunk kitüntetést, de reméltünk elismerést...*” (TANÁRKY G. 1875, p. 291.)

A Magyar Földrajzi Társaság a nemzeti és birodalmi célok között

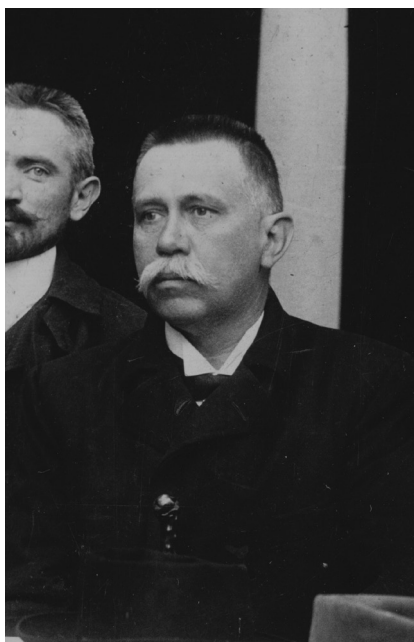
A földrajznak a nemzeti célok eléréseért tett szolgálatai közül messze nem az ország nemzetközi megítélésének javítása volt a legnagyobb tétel. Ennél fontosabb volt a geográfia közoktatásban betöltött szerepe: a földrajz tantárgyat a nemzeti identitás ápolásának egyik fontos eszközeként erősítették meg mindenfelé az európai iskolákban (FODOR, F. 2006). A földrajzi társaságok mindenütt támogatták a földrajz egyetemi intézményesülését és közoktatási súlyának növekedését. Emellett az európai földrajzi társaságok saját országuk külpolitikai céljait is pártfogolták: a gyarmatosítás, a birodalom-építés befolyásos tudományos népszerűsítői voltak (LIVINGSTONE, D. 1992; GAMBI, L. 1994; SANDER, G. –RÖSSLER M. 1994; VAN DER WELDE, P. 1995; SCHELHAAS, B. –HÖNSCH, I. 2001; WITHERS, C. W. J. 2001; ZIMMERER, J. 2016; MATTES, J. 2020).

A Magyar Földrajzi Társaság vezetői megosztottak voltak a gyarmatosítás és a birodalom-építés gondolatát illetően. Az 1870-es években sem az európai nagyhatalmak gyarmati politikája, sem az Osztrák–Magyar Monarchia eszméje nem kapott egyöntetű támogatást a Földrajzi Közlemények szerzőitől. Az elbukott forradalom és szabadságharc emléke még élénken élt a társaság több prominensében, Hunfalvy János például hét hónapig börtönben is volt a világosi fegyverletétel után (SZABÓ J. 1980, p. 28.). A közös birodalmon belüli rivalizálás a földrajztudományban egészen a Monarchia felbomlásáig érezhető volt. Az 1880-as, 1890-es évektől kezdve a Földrajzi Közlemények szerzői általában pozitívan írtak az osztrák–magyar külpolitikai célokról, és támogatták a birodalom balkáni befolyásának erősítését, de mindig felhívták a figyelmet arra, ha a magyar szempontok különböztek az osztráktól.

A Balkán területe több szempontból is fontos volt: az Osztrák–Magyar Monarchia a gyengülő Oszmán Birodalom helyét kívánta elfoglalni a térségben (egyúttal távol tartani onnan a pánszláv eszmét pártfogó Orosz Birodalmat), és ipari kivitelének is itt akart új piacot szerezni (CSAPLÁR-DEGOVICS K. 2022). Ennek következtében a Balkán iránti tudományos érdeklődés is élénk volt, Ausztriában éppúgy, mint Magyarországon (MATTES, J. 2020). A magyarországi Balkán-kép átalakulása az Oszmán Birodalomhoz való viszonyban érthető meg: a XV–XVII. századi útleírásokban a félelmetes és az országot fenyegető déli nagyhatalom territóriumaként megjelenő félsziget a XIX. század végén már a magyar nagyhatalmi ambíciók terepeként tűnt fel (KÓSZEGI M. 2017). A századfordulótól kezdve jöttek létre, és különösen az első világháború időszakában erősödtek meg azok az ambiciózus tudományos társaságok, kutatóintézetek, amelyek fő céljukként a balkáni térség kutatását tűzték ki (HAJDÚ Z. 2007). Magyar utazók, tudósok, köztük geográfusok indultak balkáni kutatóutakra, többször a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Még az első világháború éveiben is folytatódott a balkáni terepmunka. Mi több, Szerbia jelentős részének katonai megszállása új kutatási területeket nyitott meg. Ekkor vett részt balkáni kutatóúton pl. LÓCZY LAJOS és FODOR FERENC (JOBBITT, S. 2015). A Balkánban számos magyar tudós „*a mi keletünk*”-et látta (STRAUSZ A. 1885, p. 264; HAJDÚ Z. 2007), ahol a magyar érdekek még az osztrák érdekekkel is ütköztek.

A Magyar Földrajzi Társaság 1912-ben alapította meg Gazdaságföldrajzi Szakosztályát, amelynek elnökévé HAVASS REZSŐT választották (3. ábra). A szakosztály programjának megfogalmazásában HAVASS külön kiemelte a magyar gyarmatosítás lehetőségeinek a feltárását és a Balkán tudományos kutatásának fontosságát (1912). HAVASS, akit a kortársak a „*magyar imperializmus lelkes és hivatott bajnokának*” tekintettek (HAJDÚ Z. 2007, p. 19.), közel két évtizeden keresztül töltötte be az MFT alelnöki tisztét, és a magyar geográfusok között a legtermékenyebb balkáni szakírónak számított. Számára nem volt

kérdés, hogy a birodalomépítésben a magyar érdekek meg kell előznie az osztrák vagy az osztrák–magyar érdekeket. Erélyesen visszautasította azokat a terveket, amelyek a dualista Osztrák–Magyar Monarchia átszervezésére irányultak, így a délszláv „trializmus” gondolatát is, amely a közös birodalmon belül fogalmazta meg az osztrák és magyar állammal egyenrangú délszláv állam igényét. HAVASS állásfoglalása a magyar földrajz és a Magyar Földrajzi Társaság politikai küldetését is hangsúlyozta: „szolgálhatunk-e szebb ideált, amidőn a tudomány fegyvereivel is síkra szállunk, hogy hazánk integritását megvédjük. [...] Az osztrákok ezen alkalommal nem a délszlávok eszményeinek megvalósítását, hanem [...] nemzeti erőnknek meggyengítését célozzák. Vissza akarják szorítani Magyarországot a tengertől. [...] Birodalmunk délvidéke [...] földrajzilag is hozzánk tartozik. [...] képtelenség a trializmus földrajzi szempontból.” (HAVASS R. 1909, p. 380., 382., 384.)

3. ábra HAVASS REZSŐ, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke (1897–1914).

Figure 3 REZSŐ HAVASS, Vice-President of the HGS (1897–1914).

Forrás/Source: Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, Cholnoky-gyűjtemény

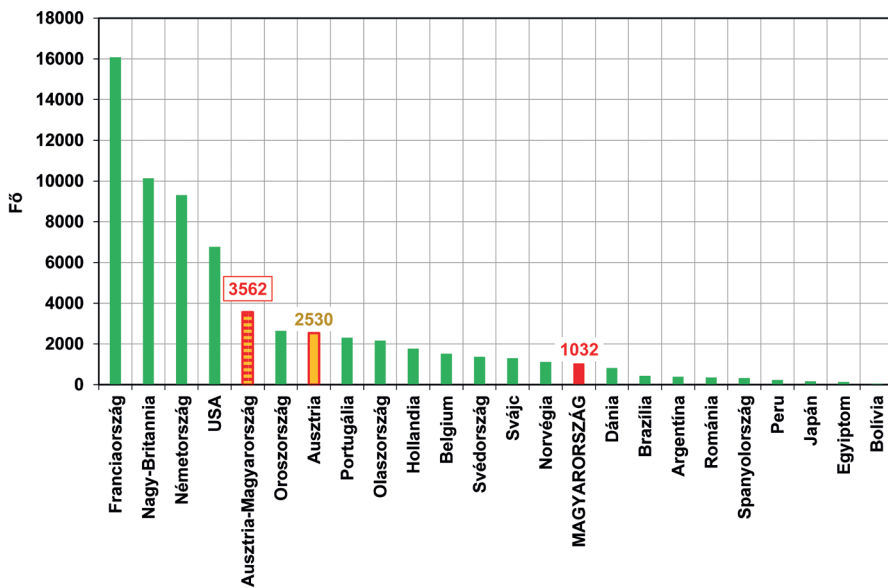
A Magyar Földrajzi Társaság nemzetközi összetetésben

A Magyar Földrajzi Társaság (MFT) korabeli nemzetközi jelentőségét elsősorban a más országokban működő társintézményeivel összevetve mérhetjük föl. Különösen hasznos adatforrást nyújtanak ehhez annak a Földrajzi Évkönyvnek (*Geographisches Jahrbuch*) a kötetei, amelyeket a németországi Tübingiában, Gotha városában székelő Justus Perthes Verlag, a kor legrangosabb földrajzi kiadóvállalata jelentetett meg (BROGIATO, H. P. 1998; DEMHARDT, I. J. 2004; HENNIGES, N. 2017). Az évkönyvek alapján megállapítható, hogy az MFT-t 18 földrajzi társaság előzte meg 11 országban: Francia- és Németországban, Nagy-Britanniában, Hollandiában, Ausztriában, Svájcban és Olaszországban, a konti-

nensnyi területű cári Oroszországban, valamint az amerikai kontinensen Mexikóban, az Egyesült Államokban és Brazíliában (BROGIATO, H. P. 1998; WICHMANN, H. 1884). A társaságok között nemzeti és helyi illetőségűek is akadtak, mivel számos országban nem egyetlen nemzeti társaság jött létre, mint Magyarországon, hanem több városnak volt saját társasága, például Francia- és Németországban (LENZ, K. 2004). Magyarországon ugyanakkor időrendben megelőzött több fejlett gazdaságú országot, köztük Belgiumot, Dániát és Svédországot, valamint az egykor Földünk legnagyobb gyarmattartóinak minősülő Portugáliát és Spanyolországot. Az MFT létrehozását két esztendővel később, 1875-ben követte a Román Földrajzi Társaság Bukarestben. A Monarchia ausztriai része 1894-ben gyarapodott egy újabb egyesülettel, a Cseh Földrajzi Társasággal, 1897-ben pedig a Horvát Földrajzi Társaság kezdte meg működését Zágrábban. A századfordulón immár mintegy 120 földrajzi társaság működött világszerte, közülük 27 Franciaországban, 26 Németországban.

Taglétszám, bevétel: a nemzetközi középmezőnyben

A 20. század első évtizedének végére a Magyar Földrajzi Társaság rendes tagjainak létszáma a kezdeti 250-ról 1000 fölé emelkedett (4. ábra), bevételeinek éves volumene pedig meghaladta a 10 000 akkori német márkát, amely közelítőleg 12 000 osztrák–magyar koronának felelt meg (5. ábra). Magyarország érthető módon ezzel is jócskán elmaradt Ausztria mögött, ahol a bécsi és a prágai földrajzi társaság együttesen immár 2530 tagot tömörített és 28 500 német márkányi bevétellel gazdálkodott. (Utóbbi javát

4. ábra A földrajzi társaságok rendes tagjainak összegzett létszáma országonként (1908).

Figure 4 The summarised number of actual members of geographical societies by country (1908).

Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. adatai alapján saját szerkesztés.

Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza.

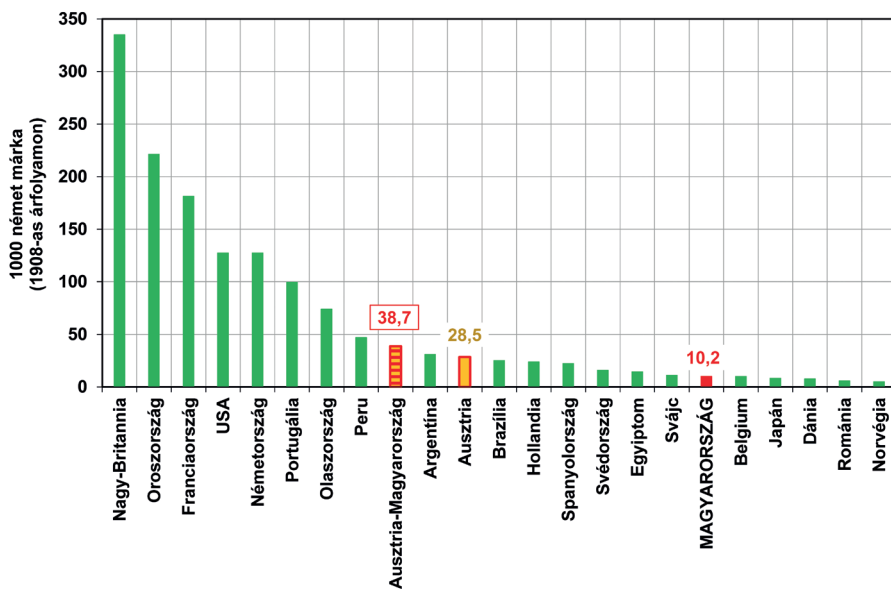
Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. The column for 'Austria-Hungary' includes all societies in the empire. The separate columns 'Austria' and 'Hungary' are depicted for the sake of comparison.

a bécsi Császári-Királyi Földrajzi Társaság adta 1950 rendes taggal és 25 500 márkával.) A három vezető európai hatalom, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország pedig felsőbb kategóriában „versenyzett”: Magyarországról nézve csillagászatnak tűnő értékkel vezette a nemzetközi rangsorokat Franciaország 16 000 fő feletti taglétszámmal, valamint Nagy-Britannia 335 000 német márkányi bevétellel.

A Magyar Földrajzi Társaság nyilvánvalóan nem konkurálhatott ezeknek a Magyarországnál jóval nagyobb, népesebb és gazdagabb országoknak a társaságaival, így is több európai ország társaságait maga mögé utasította – miközben a Föld legtöbb országa egyáltalán nem büszkélkedhetett még saját földrajzi társasággal. Az MFT léte és fokozatos gyarapodása tehát önmagában komoly vívmánynak minősült globális összevetésben. Ráadásul a német, az orosz és a visszaszorulóban lévő török birodalom közötti átmeneti, köztes-európai régióban egyértelműen az MFT nőtte ki magát a legjobban. A Román Földrajzi Társaságnál mintegy kétszer nagyobb bevétellel és háromszor nagyobb tagsággal bírt, miközben a Cseh Földrajzi Társasághoz képest taglétszám alapján két és félszeres, bevétel terén négyeszeres volt a fölénye. Ezek az arányok a korabeli geopolitikai helyzettel párosulva érdemi nemzetközi elismerést biztosítottak az MFT és a magyar geográfusok számára, főként Magyarország szomszédsági zónájában. Különösen így volt ez annak fényében, hogy a 19–20. század fordulóján az európai országok közötti rivalizálásnak fontos szimbolikus terepét képezte a tudománnyal, kultúrával, művelődéssel kapcsolatos statisztikák összevetése: a „nagyobb” volumennel rendelkező országok ugyanis jellemzően „erősebbnek” és „műveltebbnek” minősültek.

Amennyiben a földrajzi társaságok nagyságát saját országuk méretéhez, jelen esetben népességszámához viszonyítjuk, a nemzetközi kép kicsit módosul (6. ábra). Itt már

5. ábra A földrajzi társaságok összesített bevétele országonként (1908), korabeli 1000 német márkában.

Figure 5 The summarised annual revenue of geographical societies by country in 1000 German marks (around 1908)

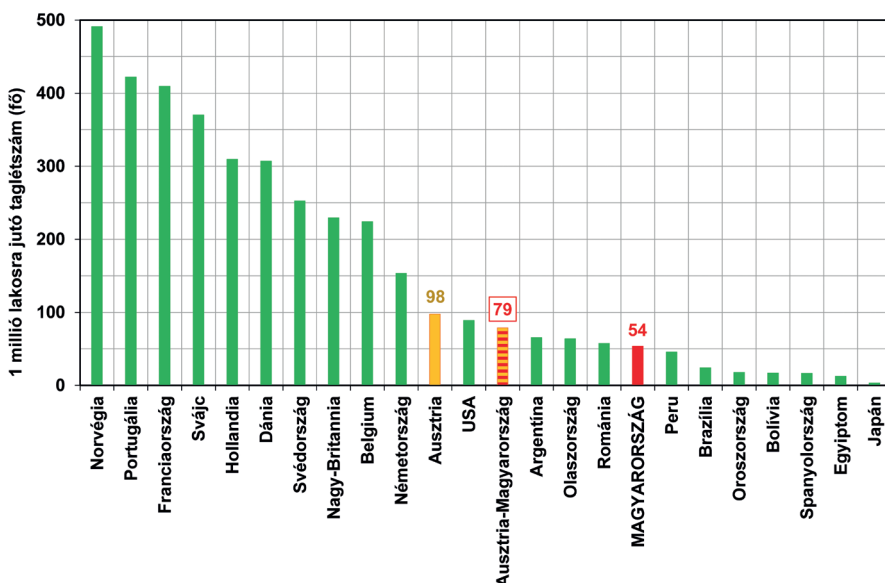
Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. adatai alapján saját szerkesztés.

Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza.

Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. The column for ‘Austria-Hungary’ includes all societies in the empire. The separate columns ‘Austria’ and ‘Hungary’ are depicted for the sake of comparison.

nem a legnagyobb gazdasági és katonai hatalommal, egyszersmind tengerentúli gyarmatbirodalommal rendelkező nagyhatalmak vezetik a listát, hanem általában véve azok az országok – mérettől függetlenül –, amelyeket a kor viszonyai között a „legműveltebbnek”, „legcivilizáltabbnak” tekintettek gazdasági termelésük, oktatási színvonaluk, urbanizáltságuk és polgárosultságuk magas színvonalá alapján (l. SCHLÜTER, O. 1908; JEFFERSON, M. 1911; HUNTINGTON, E. 1915; PRINZ Gy. – TELEKI P. 1937; GYURIS F. 2019). (Vagyis amelyekre a II. világháború után a „legfejlettebb” jelzőt volt szokás alkalmazni – l. McEWAN, C. 2009; SOLARZ, M. W. 2014; GYURIS F. 2018.) Magyarország ugyanakkor e tekintetben is Olaszországgal és Romániával mozgott egy tartományban, csak éppen a három ország között így kisebb különbség mutatkozik. Ez alátámasztani látszik, hogy a földrajztudomány intézményesülésének nemzetközi „hulláma” hasonló társadalmi és gazdasági körülmények között érte el ezeket az országokat.

6. ábra A földrajzi társasági tagok egymillió lakosra jutó száma országanként (1908).

Figure 6 Members in geographical societies per one million inhabitants by country (around 1908).

Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. (taglétszámok) és KELTIE, J. S. 1908 (országok lakosság száma)

adatai alapján saját szerkesztés. Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza. Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design and calculation based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. (number of members) and KELTIE, J. S. 1908 (country population data). The column for ‘Austria-Hungary’ includes

all societies in the empire. The separate columns ‘Austria’ and ‘Hungary’ are depicted for the sake of comparison.

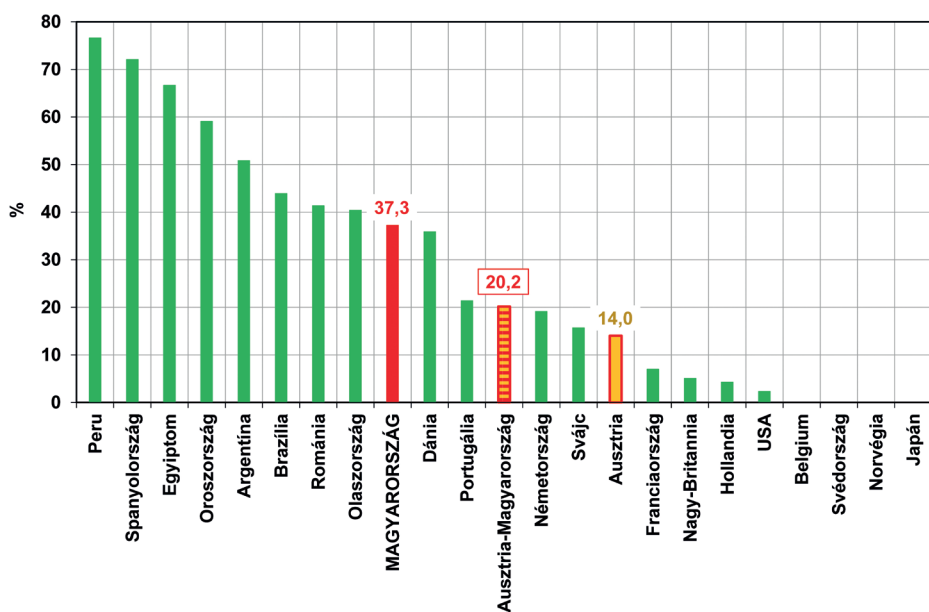
Anyagi háttér: nem szélsőséges, de erős állami függés

A korabeli földrajzi társaságok működésének tágabb társadalmi háttéréről fontos információt ad bevételeik szerkezete is. A fejlettebb gazdasággal, élénkebb kereskedelemmel, polgárosultabb társadalommal jellemezhető országok földrajzi társaságai „piacibb” feltételek mellett működtek (7. ábra). Ők tőkeerősebb tagságra, tehetősebb mecénásokra és szponzoráló vállalatokra támaszkodhattak, különösen, hogy utóbbiak konkrét gazdasági

hasznot reméltek a földrajzi ismeretszerzés támogatásától: új kereskedelmi és befektetési lehetőségek azonosítását a Föld távolabbi pontjain. Jellemző, hogy ezekben az országokban a társaságok teljes bevételének kevesebb mint 20%-a származott állami támogatásból, sőt a részarány sok esetben nem érte el a 10%-ot, Belgiumban, Hollandiában, Norvégiában, Svédországban és az USA-ban pedig az 5%-ot sem.

Más országokban ugyanakkor ilyen típusú forrásokkal kevésbé lehetett számolni, így ott létfontosságúvá váltak az állam, tehát az országos kormányzat által nyújtott támogatások. Különösen így volt ez olyan nagy területű, ám gazdaságilag kevésbé fejlett országokban, ahol kiterjedt országrészek szinte még feltáratlanok voltak, legalábbis érdemi gazdasági hasznosításuk váratott magára (pl. Peru, Argentína, Brazília, Oroszország). Itt az államgépezet kiemelt érdeke volt a földrajzi társaságok megtámogatása, amelyek bevételének közel fele vagy több mint fele, szélsőséges esetben akár háromnegyede állami támogatásból származott.

Magyarország ebben a tekintetben is a középmezőnybe tartozott (37,3%), Olaszországhoz (40,4%) és Romániához (41,4%) hasonlóan. Az állami szférának tehát komoly pénzügyi szerepe – és ennek megfelelő befolyása – volt a Magyar Földrajzi Társaságban is, ám ez a befolyás így sem volt olyan erős, mint például az orosz és jó néhány latin-amerikai társaságnál. Szembeötlő volt ugyanakkor a Monarchián belüli különbség: az állami támogatások költségvetési részaránya a magyarországinak alig több mint harmada volt csak Ausztriában, amely ilyen tekintetben a legfejlettebb gazdaságú országok trendjeit követte (v.ö. MATTES, J. 2020).

7. ábra Az állami támogatások százalékos aránya a földrajzi társaságok bevételében országonként (1908).

Figure 7 The share of subsidies from the total revenue of geographical societies by country, in percent (around 1908).

Forrás: KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. adatai alapján saját szerkesztés.

Ausztria–Magyarország oszlopa az Osztrák–Magyar Monarchia összes földrajzi társaságának adatait tartalmazza.

Ausztria és Magyarország értékének különálló feltüntetésére az összehasonlíthatóság érdekében került sor.

Source: Own design and calculation based on data from KOLLM, G. 1909, pp. 409–419. The column for ‘Austria-Hungary’ includes all societies in the empire.

The separate columns ‘Austria’ and ‘Hungary’ are depicted for the sake of comparison.

Felemás nemzetköziesedés: a Társaság külföldi tagjai

A Magyar Földrajzi Társaság 1909-ben 1221 rendes tagot számlált – közülük 75-en alapító tagok voltak –, valamint 66 tiszteleti és 39 levelező tagot, akik közül 34, illetve 24 fő külföldön élt. A Társaság szinte minden nyugat-, észak- és közép-európai országból választott tiszteleti tagokat, csakúgy, mint az Egyesült Államokból, továbbá a nemzetközi földrajztudományi életben szintén „nehézsúlyú” szereplőnek számító Oroszországból. A hazánktól dél-délkeletre fekvő országokból ugyanakkor senkit, ami különösen szembeötlő, hiszen ekkoriban már ott is számos földrajzi társaság működött, egyes prominens tagjai pedig (például a szerb JOVAN CVIJIC) addigra nemzetközi hírnevet szereztek maguknak (8. ábra). A külföldi levelező tagoknál egészen más kép rajzolódott ki. Huszonnégyük közül egy sem élt vagy dolgozott Belgiumban, Hollandiában, Svédországban, Oroszországban vagy az Egyesült Államokban, ahol pedig kivétel nélkül voltak tiszteleti tagjai a Társaságnak. Kettejük ugyanakkor Romániában, egyikük pedig Szerbiában tevékenykedett (9. ábra).

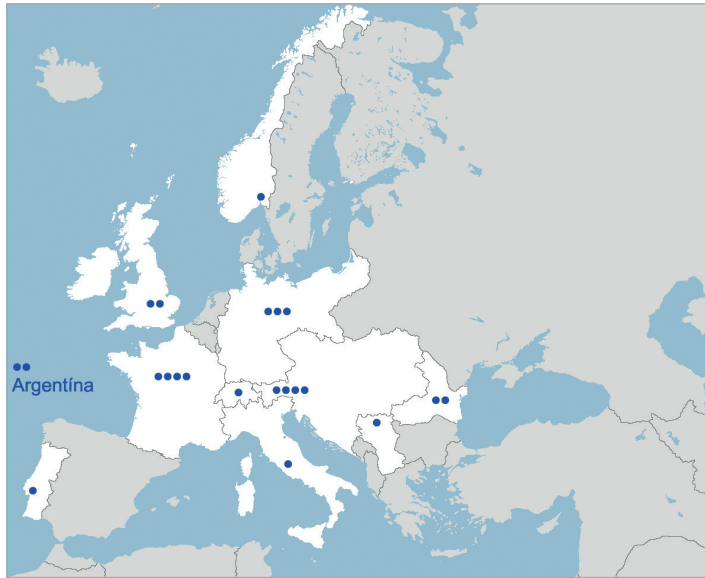

8. ábra A Magyar Földrajzi Társaság külföldi tiszteleti tagjai 1909-ben (1 pont = 1 tag).

Figure 8 Foreign honorary members of the HGS by country (1909).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–7. adatai alapján saját szerkesztés. Alaptérkép: Wikimedia Commons.
Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–7. Base map from Wikimedia Commons.

A különbség fő oka abban keresendő, hogy tiszteleti tagot jelentős részben saját reno-méjuk, „imázsuk” építése, önképük kifejezése végett választanak tudományos társasá-gok. Ezen keresztül is azt igyekeznek kimutatni, kiket tekintenek követendő példakép-nek, merre szeretnének fejlődni, kihez szeretnének hasonulni. Levelező tag ugyanakkor alapvetően olyanokból lesz, akik ténylegesen szoros kapcsolatot ápolnak a társasággal. Az MFT külföldi tiszteleti és levelező tagjainak markánsan eltérő földrajzi megoszlása így arra mutat rá, hogy a Társaság döntően a „legműveltebbnek” tekintett nemzet-ekkel igyekezett elmélyíteni kapcsolatait, ezzel is megerősítve a magyarság és a magyar geográfia „teljes értékű európai” önképét. Ténylegesen aktív külföldi kapcsolatrendszere

9. ábra A Magyar Földrajzi Társaság külföldi levelező tagjai 1909-ben (1 pont=1 tag).

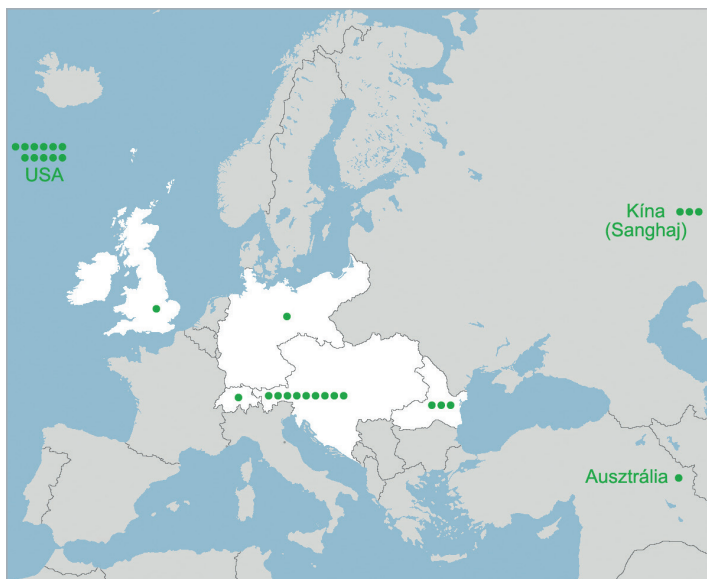
Figure 9 Foreign corresponding members of the HGS by country (1909).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 8–9. adatai alapján saját szerkesztés. Alaptérkép: Wikimedia Commons.
 Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 8–9. Base map from Wikimedia Commons

azonban döntően – és érthetően – a legközelebbi fekvésű országokkal, hazánk tágabb szomszédságával kötötte össze.

Az is kijelenthető, hogy a Magyar Földrajzi Társaság kimondottan a Monarchia magyar felének, azon belül alapvetően a magyar anyanyelvű lakosságnak a földrajzi társaságaként működött. Az 1221 rendes tag közül 30 élt külföldön, ebből csak 9 fő Ausztriában (kevesebb, mint az Egyesült Államokban), ráadásul utóbbiak közül 3 fő etnikailag magyar volt (10. ábra). A még élő 75 alapító tag közül pedig mindössze egy volt osztrák (egy orosz és egy USA-beli mellett). Ausztria a külföldi tiszteleti és levelező tagok (5, illetve 4 fő) között sem volt különösebben felülreprezentálva más országokhoz képest. A Társaság tagságában a Magyarországgal több mint 800 éve perszonalunióban lévő Horvátország értelmisége sem jelent meg érdemben, annak ellenére, hogy a Horvát Királyságban 1897-ig, tehát az MFT létrejötte után 25 évig nem alakult földrajzi társaság. 1909-ben az MFT 1221 rendes tagja közül összesen hét volt horvátországi, ebből is a horvát területen állomásozó osztrák–magyar huszárezredek tettek ki ötöt, intézményi tagként. A 75 életben lévő alapító tag közül egyedül egy szlavón báró élt horvát területen.

Figyelemre méltó az is, hogy a Magyar Földrajzi Társaság tagságát – több más hazai tudományos társasághoz hasonlóan – erőteljes Budapest-centrikusság jellemezte. Magyarország 1873-ban kialakított fővárosa a századforduló időszakában rohamos gazdasági fejlődésen és népességyarapodáson ment keresztül, az ország összlakosságából képviselt aránya ezzel együtt 1910-ben sem érte el az 5%-ot. Az 1909. évi adatok alapján azonban az MFT magyarországi tagságán belül a rendes tagok 43,0%-a, a levelező tagok 40,0%-a, a tiszteleti tagok 68,8%-a lakott Budapesten. A héttagú Tisztikarból pedig hatan éltek és dolgoztak a fővárosban (85,7%) (11. ábra). Az egyedüli kivételt CHOLNOKY Jenő jelentette, aki 1905 óta a Kolozsvári Egyetem professzora volt, ám a valóságban ideje tekintélyes részét ő is Budapesten töltötte, ahol előadásokat is rendszeresen tartott (FODOR F. 2006).

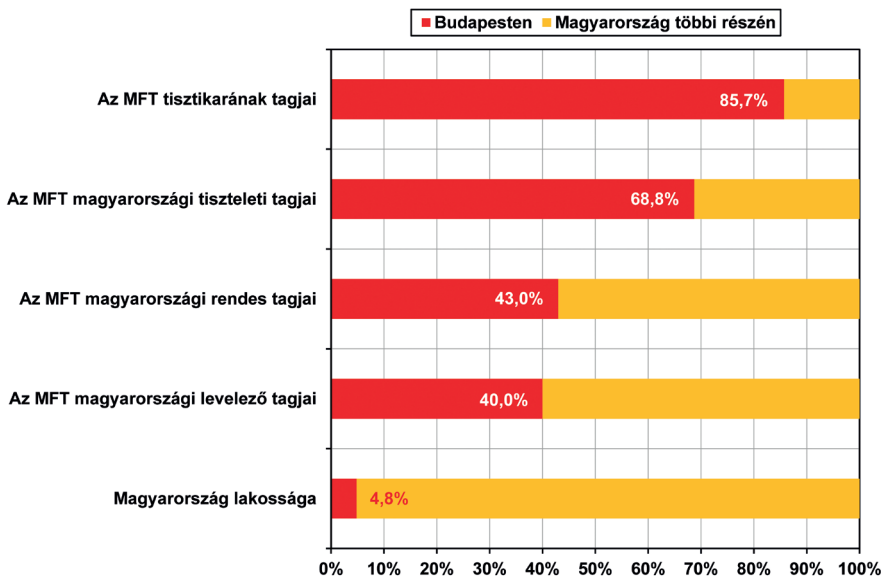

10. ábra A Magyar Földrajzi Társaság külföldi rendes tagjai 1909-ben (1 pont = 1 tag).

Figure 10 Regular members of the HGS abroad by country (1909).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 12–37. adatai alapján saját szerkesztés. Alaptérkép: Wikimedia Commons.

Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 12–37. Base map from Wikimedia Commons.

11. ábra Budapest részesedése a Magyar Földrajzi Társaság tagságából, valamint Magyarország összlakosságából (1909–1910).

Figure 11 The share of Budapest of HGS members and the population of Hungary (1909–1910).

Forrás: A Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–37.,

valamint a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912 adatai alapján saját szerkesztés.

Source: Own design based on data from Földrajzi Közlemények 1909, pp. 6–37. and the 1910 Census of Hungary (Central Statistical Office)

A kor viszonyainak fényében nem meglepő, hogy a Társaság tagságát a férfiak uralták. A Tisztikarban, a hazai és a külföldi tiszteleti tagok, valamint a külföldi levelező tagok között egyetlen nő sem volt. A tagság más részeiben igen – a tagok között már az 1870-es években mintegy 50 nő szerepelt –, ám számarányuk ott is igen alacsonynak bizonyult. Az intézményi tagokat nem számolva, 1909-ben a társaság 15 magyarországi levelező tagja közé mindössze egy nő tartozott (7,1%), a 63, még életben lévő alapító tag közé 5 nő (7,9%), a tiszteleti tagok között pedig csupán 7,4% volt a nők aránya. Ők döntően a közép- és felsőbb osztályokból származó, földrajz iránt érdeklődő úrhölgyek (nem ritkán maguk is az útleíró irodalom művelői), lányiskolai igazgatók, tanárok, illetve a társaság vezetőinek hitvesei voltak. A 7-8% körüli értékek azonban a maguk korában nemzetközi összehasonlításban nem számítottak alacsony értéknek: a 19. század első felében alapított európai tudományos társaságok döntően felső középosztálybeli, nagypolgári vagy arisztokrata férfiak klubjaként működtek, a Brit Királyi Földrajzi Társaság pedig egészen 1913-ig nem fogadott nőket a tagjai közé (HEFFERNAN, M. 2011). A társaság választmányában és tisztikarában azonban kizárólag férfiak foglaltak helyet.

Összefoglalás

A XIX. század első felében alapított földrajzi társaságok a felfedezőutak, az új tudományos eredmények népszerűsítése mellett a birodalmi gondolat támogatása mellett is elkötelezték magukat. A birodalmi és nemzeti célok Európa legnagyobb országaiban összekapcsolódtak, de Magyarországon az 1850-es, 1860-as években a földrajz jelentősége a nemzeti kultúra és nemzeti tudományos élet keretein belül, a birodalmi elnyomás ellenében erősödött meg. A Magyar Földrajzi Társaság megalapítása a kiegyezés után egybeesett az önálló magyar oktatás- és kultúrpolitika megszületésével, és a Társaságot vezető geográfusok több ízben is hitet tettek a földrajznak a magyar szempontokat előtérbe helyező művelése mellett. A közös birodalom törekvéseinek támogatása az 1890-es évektől lett hangsúlyosabb, de a magyar geográfusok ebben az időszakban is felhívták a figyelmet a magyar érdekek elsőbbségére.

A Magyar Földrajzi Társaság útnak indítása jól beleillett abba az általános trendbe, amely világszerte, de különösen Európában hasonló egyesületek sokaságának létrejöttével járt. Az erősen Budapest-központú és a férfiak túlsúlyával jellemezhető Társaság alapítási éve, tagságának és bevételeinek mérete, sőt a finanszírozásában való állami közreműködés mértéke alapján is a nemzetközi középmezőnybe tartozott. Ez visszatükrözte Magyarország és a hazai tudományos közösség félperiférikus, „követő”, de reménytelen elmaradottságotól mentes helyzetét. A Társaság tudatosan törekedett a rangosabb külföldi társaihoz való közeledésre, miközben hazánk közelebbi szomszédságában aktív kapcsolatrendszerre és elismerésre tett szert, közben pedig elsősorban a magyar anyanyelvű lakosság földrajzi társaságaként működött. Az első világháborús vereség és a súlyos trianoni veszteségek aztán lezárták ezt a minden megkötöttségével együtt stabilan felfelé ívelő korszakot. A Magyar Földrajzi Társaság intézményi hatóköre a trianoni határok közé szűkült, ahol viszont a földrajzi ismeretek gyarapítása és terjesztése a revíziós törekvések révén minden korábnál (és későbbinél) feljebb értékeltődött.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás és a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

GYURIS FERENC

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
ferenc.gyuris@ttk.elte.hu

GYŐRI RÓBERT

ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
gyori.robort@ttk.elte.hu

IRODALOM

- BROGIATO, H. P. 1998: „Wissen ist Macht – Geographisches Wissen ist Weltmacht.” Die Schulgeographischen Zeitschriften im deutschsprachigen Raum (1880-1945) unter besonderer Berücksichtigung des Geographischen Anzeigers. Teil 1: Textband. – Geographische Gesellschaft Trier, Trier. 645 p.
- CSAPLÁR-DEGOVICS K. 2022: “Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”: Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). – ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest. 452 p.
- DEMARDT, I. J. 2004: Vom geographischen Magazin zur populären Fachzeitschrift – die einflussreichsten Jahre von PGM bis zum Ersten Weltkrieg. – Petermanns Geographische Mitteilungen 148. 6. pp. 10–19.
- DÉCHY M. 1875: Jelentés a párizsi nemzetközi földrajzi kiállításról. – Földrajzi Közlemények 3. pp. 266–288.
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA FKI, Budapest. 820 p.
- Földrajzi Közlemények 1909: A Magyar Földrajzi Társaság tisztikarának és tagjainak névjegyzéke az 1909. év derekán. – Fritz Ármin Könyvnyomdája, Budapest.
- GAMBI L. 1994: Geography and Imperialism in Italy: From the Unity of the Nation to the ‘New’ Roman Empire. – In: GODLEWSKA, A. – SMITH, N. (eds.): Geography and Empire. Blackwell, Oxford. pp. 74–91.
- GEORG, M. – WARDENGA, U. 2020: “Our Field is the World”: Geographical Societies in International Comparison, 1821–1914. – In: SCHELHAAS, B. – FERRETTI, F. – NOVAES, A. R. – SCHMIDT DI FRIEDBERG, M. (eds.): Decolonising and Internationalising Geography: Essays in the History of Contested Science. Springer, Cham. pp. 67–79.
- GYURIS F. 2018: Geographies of Development in the Twenty-First Century. – In: SOLARZ, M. W. (ed.): New Geographies of the Globalized World. Routledge, Abingdon–New York. pp. 30–53.
- GYURIS F. 2019: Az európai műveltség gyűrii: egy revíziós térkép és észak-amerikai előzményei. – In: LENDVAI TIMÁR E. – BERTA E. – LEHOCZKI ZS. – PRAVETZ B. (szerk.): KET. Kultúrák és etnikumok találkozása: Dimenziók II. Martin Opitz, Budapest. pp. 9–23.
- GYURIS F. 2020: Variációk egy témára: Hunfalvy, Lóczy és Czirbusz földrajz-felfogásának nemzetközi kapcsolódásai. – Földrajzi Közlemények 144. 4. pp. 396–410.
- HAJDÚ Z. 2007: A magyarországi Délkelet-Európa (Balkán) kutatások hagyományai, fontossága. – In: HAJDÚ Z. – ILLÉS I. – RAFFAY Z. (szerk.): Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs. pp. 13–46.
- HAVASS R. 1909: A trializmus földrajzi szempontból. – Földrajzi Közlemények 37. 9. pp. 380–390.
- HAVASS R. 1912: A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának programja. – In: HAVASS R. – TELEKI P. (szerk.): A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaság-Földrajzi Szakosztályának megalapítása alkalmából. Kertész József Könyvnyomdája, Budapest. pp. 5–15.
- HEFFERNAN, M. 2009: Histories of Geography. – In: CLIFFORD, N. – HOLLOWAY, S. – RICE, S. P. – VALENTINE, G. (eds.): Key Concepts in Geography (2nd edition). SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore. pp. 3–20.
- HEFFERNAN, M. 2011: Learned Societies. – In: AGNEW, J. – LIVINGSTONE, D. N. (eds.): The SAGE Handbook of Geographical Knowledge. London: SAGE. pp. 111–125.
- HENNIGES, N. 2017: The Rolled World: German School Wall Maps and Their Publishers in The Nineteenth and Twentieth Centuries. – IMCOS Journal 151. pp. 45–53.
- HILBERT B. 2019: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchiában. – Földrajzi Közlemények 143. 3. pp. 223–235.
- HUNFALVY J. 1863–1865: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I–III. – Emich Gusztáv, Pest.
- HUNFALVY J. 1874: Jelentés a földrajz körében 1873-ban tett munkálatokról. – Földrajzi Közlemények 2. pp. 1–55.
- HUNFALVY J. 1875: Jelentés a földrajzi tudományok párizsi kongresszusának tárgyalásairól. – Földrajzi Közlemények 3. pp. 252–266.
- HUNTINGTON, E. 1915: Civilization and Climate. – Yale University Press, New Haven. 333 p.

- JEFFERSON, M. 1911: The Culture of the Nations. – *Bulletin of the American Geographical Society* 43. 4. pp. 241–265.
- JOBBITT, S. 2015: Fodor's Field Diary and the Writing of the Hungarian Imperial Self during World War I. – *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 17. 3.
- KELTIE, J. S. (ed.) 1908: The Statesman's Year-Book 1908. – Palgrave Macmillan, London. 1344 p.
- KÖSZEGI M. 2017: A hazai Balkán-kép kialakulásának gyökerei. – *Földrajzi Közlemények* 141. 2. pp. 179–183.
- KOLLM, G. 1909: Geographische Gesellschaften. – In: WAGNER, H. (Hrsg.): *Geographisches Jahrbuch XXXII*. Band. Justus Perthes Verlag, Gotha. pp. 409–419.
- LENZ, K. 2004: Eigenständig oder zentral gelenkt? Versuche zur Gründung einer nationalen Geographischen Gesellschaft in Deutschland. – *Petermanns Geographische Mitteilungen* 148. 6. pp. 64–71.
- LIVINGSTONE, D. N. 1992: The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise. – Blackwell, Oxford. 434 p.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. – Athenaeum, Budapest. 884 p.
- MATTES, J. 2020: Imperial Science, Unified Forces and Boundary-Work: Geographical and Geological Societies in Vienna (1850–1925). – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 162. pp. 155–210.
- MÁRKI S. 1889: Hunfalvy János (1820–1888). – *Földrajzi Közlemények* 17. 2. pp. 65–82.
- MC EWAN, C. 2009: Postcolonialism and Development. – Routledge, London – New York. 379 p.
- PRINZ GY. – TELEKI P. 1937: Magyar föld, magyar faj 2. Magyar földrajz: A magyar munka földrajza. – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 442 p.
- SANDNER, G. – RÖSSLER, M. 1994: Geography and Empire in Germany, 1871–1945. – In: GODLEWSKA, A. – SMITH, N. (eds.): *Geography and Empire*. Blackwell, Oxford. pp. 115–127.
- SCHELHAAS, B. – HÖNSCH, I. 2001: History of German Geography: Worldwide Reputation and Strategies of Nationalisation and Institutionalisation. – In: DUNBAR, G. S. (ed.): *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey*. Kluwer, Dordrecht. pp. 9–44.
- SCHLÜTER, O. 1908: Ferdinand v. Richthofen's Vorlesungen über Allgemeine Siedlungs- und Verkehrsgeographie. Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin. 352 p.
- Société de Géographie 1880: Congrès international des sciences géographiques tenu a Paris du 1er au 11 aout 1875. Compte rendu des séances. Tome second. – Émile Martinet, Párizs. 439 p.
- SOLARZ, M. 2014: The Language of Global Development: A misleading geography. – Routledge, Abingdon – New York. 182 p.
- STRAUSZ A. 1885: Keleti kereskedelmünk és egy magyar kereskedelmi muzeum. – *Nemzetgazdasági Szemle* 9. pp. 233–267.
- SZABÓ J. 1980: Hunfalvy János. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 196 p.
- TANÁRKY G. 1875: Üdvözlő beszéd a Magyar Földrajzi Társulat 1875. október 28-i közgyűlésén. – *Földrajzi Közlemények* 3. pp. 290–293.
- VÁMBÉRY Á. 1873: Megnyitó beszéd és évi jelentés a Magyar Földrajzi Társulat 1873. január 12-i közgyűlésén. – *Földrajzi Közlemények* 1. pp. 1–25.
- VAN DER WELDE, P. 1995: The Royal Dutch Geographical Society and the Dutch East Indies, 1873–1914: From Colonial Lobby to Colonial Hobby. – In: BELL, M. – BUTLIN, R. – HEFFERNAN, M. (eds.): *Geography and Imperialism 1820–1940*. Manchester University Press, Manchester. pp. 80–92.
- WARDENGA, U. 2019: Geographische Gesellschaften als Pioniere nationaler und kolonialer Raumordnungen. – *Geographische Rundschau* 71. 5. pp. 10–14.
- WICHMANN, H. 1884: Die Geographischen Gesellschaften. – In: WAGNER, H. (Hrsg.): *Geographisches Jahrbuch* X. Band, Zweite Hälfte. Justus Perthes Verlag, Gotha. pp. 651–660.
- WITHERS, C. W. J. 2001: The Formalization and Institutionalization of Geography in Britain since 1887. – In: DUNBAR, G. S. (ed.): *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870: An International Survey*. Kluwer, Dordrecht. pp. 79–119.
- ZIMMERER, J. 2016: In Service of Empire: Geographers at Berlin's University Between Colonial Studies and Ostforschung (Eastern Research). – In: GIACCARIA, P. – MINCA, C. (eds.): *Hitler's Geographies: The Spatialities of the Third Reich*. The University of Chicago Press, Chicago. pp. 67–92.